

порядке дополнительно к уже поступающему хлебу купить еще 10 млн пуд. хлебопродуктов. Первые партии импортной продукции стали поступать на внутренний рынок Украины в конце марта. Всего в СССР до 20 апреля из 19 млн пуд. ввезенного хлеба было израсходовано 15 млн пуд. [7, 83; 5, 7; 10, 40].

Хлебная интервенция значительно улучшила снабжение потребляющих районов и сняла ажиотажный спрос. Однако неопределенность видов на урожай не позволила снизить закупочные цены. Необходимо было во что бы то ни стало создать как можно большие запасы зерна на случай возможного недорода. Единственным эффективным способом заставить крестьян продать оставшееся зерно по-прежнему оставался подъем заготовительных цен. В апреле 1925 г. на территории Украины среднемесячные заготовительные цены АО «Хлебопродукт» на пшеницу составляли 2 р. 86 к., на рожь – 2 р. 4 к., цены вольного рынка на 1 апреля – 3 р. 3 к. и 2 р. 29 к. [8, 27; 9, 57]. И лишь в мае, когда стало ясно, что сбор зерновых в 1925 г. будет не ниже среднего, закупочные цены стабилизировались, а в июне, по мере улучшения видов на урожай, стали снижаться.

Таким образом, советское государство, столкнувшись в 1924 г. с перспективой связанного с неурожаем существенного повышения хлебных цен, сразу же изменило декларированным нэповским принципам и пошло по пути ограничения свободы торговли. Политика устанавливаемых из центра и жестко контролируемых предельных закупочных цен, которые не соответствовали конъюнктуре рынка, спровоцировала в массовом масштабе практику задержки реализации зерна со стороны его производителей. Связанная с подобным поведением крестьянства недозаготовка хлебопродуктов немедленно сказывалась на снабжении потребляющих районов, вызывая там панику и, как следствие этого, бурный рост розничных хлебных цен.

В связи с ухудшением продовольственного положения советское руководство во второй половине кампании вынуждено было вновь пойти на либерализацию рынка. Постоянное повышение закупочных цен явилось эффективным стимулом увеличения предложения зерна со стороны крестьянства и позволило весной 1925 г. снять ажиотажный спрос. Однако повышение цен стало уступкой не всему крестьянству, а только более зажиточной его части. Остро нуждающаяся в деньгах беднота была вынуждена реализовывать свой хлеб осенью по крайне низким ценам, в то время как способные придержать зерно до весны более состоятельные селяне продавали зерно в 2–3 раза дороже. Подводя итоги кампании 1924/25 г., ответственный работник республиканского Наркомата внутренней торговли П. Коломойцев заявил: «Стихия сельскохозяйственного украинского рынка оказалась в общем и в целом сильнее регулирующих сил государства» [5, 1]. Всего в ходе кампании 1924/25 г. в СССР в централизованном порядке закупили 313,6 млн пуд. хлебопродуктов, в Украинской ССР – 67,1 млн пуд., что составляло 96,5 и 55,8% от показателей предыдущего года. Удельный вес Украины в общесоюзных заготовках снизился до 21,4% [1, 4]. Частными торговцами на украинском

рынке было приобретено более 40 млн пуд. зерна [1, 4; 11, 16].

Либерализация рынка была кратковременной. Уже осенью 1925 г. начался очередной тур перехода к директивному ценообразованию и монополизации рынка, который фактически завершился в 1926/27 г. Однако сложившаяся в этом году заготовительная система в 1927/28 г. показала свою несостоятельность. Небольшое снижение производства зерновых в сочетании с ценовым волонтаризмом вызвало острый хлебозаготовительный кризис, политическим последствием которого стал отказ от нэпа.

1. Ежегодник хлебной торговли. – М., 1928. – № 1: 1925/26 и 1926/27 гг.
2. Хлебные цены и хлебный рынок. – М., 1925.
3. Государственный архив Новосибирской области (ГАНО). – Ф. Р-659. – Оп. 1. – Д. 313.
4. Кастилянский Е. Хлебные цены Украины в 1924/25 г. / Е. Кастилянский // Хлебный рынок. – 1925. – № 8.
5. Коломойцев П. Хлебная кампания на Украине в 1924/25 годы / П. Коломойцев // Хлебный рынок. – 1925. – № 8.
6. Хлебный рынок. – 1925. – № 1.
7. Российский государственный архив экономики (РГЭ). – Ф. 5240. – Оп. 4. – Д. 23а.
8. Экономический бюллетень Конъюнктурного института. – 1926. – № 11–12.
9. Акционерное общество торговли хлебными и другими сельскохозяйственными продуктами «Хлебопродукт»: стат. отчет за 1924/25 операционный год. – М., 1925.
10. Хлебный рынок. – 1925. – № 9–10.
11. Альтерман А. Хлебооборот Украины в 1924/25 урожайном году и роль в нем частной инициативы / А. Альтерман // Хлебный рынок. – 1925. – № 8.

А.П. Іржавська

ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ НАЦИСТСЬКОГО ФІЗИЧНОГО ТЕРОРУ ПРОТИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Висвітлено демографічні наслідки політики і практики нацистського фізичного терору проти східних слов'ян у роки Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, нацистський фізичний терор, окупація, східні слов'яни, демографічні наслідки.

The article is dedicated to the problem of the demography consequences of the policy and practice of nazi physical terror against Easten Slavic during the Second World War.

Key words: Second World War, nazi physical terror, occupation, Easten Slavic, demography consequences.

Серед актуальних тем дослідження подій Другої світової війни однією із найгостріших є проблема людських втрат. Вивчення даних про людські втрати наштовхувалося на великі труднощі, оскільки певний час частина статистичних матеріалів перебувала під грифом «цілком таємно». У зв'язку з цим історикам та публіцистам доводилося досить часто користуватися вибраними, неповними даними, достовірність яких часто була сумнівною. Це зумовило появу в зарубіжній та вітчизняній історіографії низки наукових праць, що різняться за своїм цифровим та фактичним матеріалом.

Вплив нацистського фізичного терору на демографію східних слов'ян можна вивчати в кількісному аспекті, тобто під кутом зору визначення

розміру втрат, яких зазнало населення в період Другої світової війни. Автор поставила за мету розкрити основні аспекти демографічних наслідків нацистського фізичного терору щодо східних слов'ян і вплив нацистського фізичного терору на динаміку відтворення населення у післявоєнний період.

Вже більше шести десятиліть минуло з дня Перемоги. Цей великий строк дав можливість вченим-історикам і політикам об'єктивніше оцінити події війни, відійшовши від заідеологізованості та кон'юнктури. Не заперечуючи і не відкидаючи цінності багатьох попередніх наукових праць, можна констатувати той факт, що сучасні вчені по-новому поглянули на демографічні наслідки та уроки Другої світової війни, а в її контексті і на демографічні наслідки нацистського фізичного терору проти східних слов'ян. Ця проблема неодноразово порушувалася на сторінках наукових журналів та численних монографій. Фундаментальними виданнями, в яких розкрито людські втрати під час війни та окупації, є «Безсмертя. Книга Пам'яті України» [1], Великая Отечественная война 1941 – 1945: энциклопедия [3], Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 [2], «Население России в XX веке: исторические очерки. В 3-х т. Т. 3. 1940 – 1959» [16] та ін. У своїх наукових працях цю тему висвітлювали радянські, сучасні вітчизняні, білоруські та російські вчені: А.Л. Перковський [22], С.І. Пирожков [22], А.Н. Марзеев [14], М.В. Коваль [9], В. Косик [10], А.А. Коваленя [8], Л.Л. Рибаківський [24], Ю.А. Поляков [23], В.Б. Жиромська [23] та інші.

Після війни, протягом 1945–1951 рр., усі воюючі країни провели переписи населення: Данія – в 1945 р., Болгарія, Німеччина, Норвегія, Польща, Франція, Японія – у 1946 р. тощо. І тільки в СРСР перший післявоєнний перепис населення пройшов у 1959 р. Хоча потреба у встановленні адекватної демографічної ситуації була гострою, радянське керівництво ухилялося від проведення перепису. Можливо, це було пов'язано з невинувато величезними людськими втратами, які радянське керівництво не хотіло афішувати.

Вперше у лютому 1946 р. Й. Сталін оголосив, що у Великій Вітчизняній війні загинуло 7 млн осіб радянського населення, хоча знав більш достовірну цифру – 15 млн. У 1961 р. М. Хрущов у листі до шведського прем'єр-міністра вказав, що війна забрала два десятки мільйонів життів радянських людей. Через чотири роки Л. Брежнев повідомив, що країна втратила більше 20 млн осіб. Вже через 45 років після закінчення війни президент СРСР М. Горбачов заявив, що Велика Вітчизняна війна забрала 27 млн життів радянських громадян [1, 548].

Головним джерелом вивчення і визначення втрат східних слов'ян, зокрема цивільного населення і військовополонених, які були головним об'єктом політики і практики нацистського фізичного терору, стали звіти Надзвичайної державної комісії по розслідуванню злочинів окупантів на території СРСР. Визначаючи демографічні втрати СРСР, звертаємося до зведених даних НДК СРСР станом на 1 березня 1946 р. [7, 5]. У таблиці закладені три показники, які мають першочергове значення для нашої теми:

Республіка СРСР	Мирне населення	Військовополонені	Вивезені до Німеччини
Російська РФСР	655.825 (10,8%)	1.125.515 (28,8%)	1.269.189 (30,7%)
Українська РСР	3.178.074 (52,3%)	1.318.463 (33,7%)	2.032.112 (49,0%)
Білоруська РСР	1.360.034 (22,4%)	838.243 (21,4%)	373.698 (9,1%)

Звичайно, на сьогодні цифри істотно змінені і ця статистика доповнена і значно збільшена, однак все одно є не до кінця чіткою. Та навіть із показників станом на 1946 р. виявляється, що саме Україна зазнала найбільших людських втрат. Вважається, що під час Другої світової війни на українській землі загинуло 5 млн 264 тис. осіб мирного населення та військовополонених [28, 158]. За іншими підрахунками – 5,5 млн українців [10, 626]. Втім, ці дані були суттєво відкореговані внаслідок кропіткої праці провідних українських вчених і, таким чином, встановлено, що безповоротні втрати України в роки Другої світової війни становили близько 10 млн осіб – серед них: 4,5 млн осіб цивільного населення окупованих територій; 4,1 млн осіб – військові втрати (сюди входять і загиблі військовополонені), 2,4–2,8 млн осіб вивезених до Німеччини [1, 561].

Донедавна російські та білоруські історичні джерела не оприлюднювали чисельності громадян своїх країн, що загинули під час війни. За останніми даними, Росія за роки Другої світової війни втратила цивільного населення і військовополонених – 1 млн 800 тис. [1, 563]. Враховуючи, що Росія втратила від 3 до 4 млн солдатів на фронтах, загальна чисельність російських втрат була б 5–6 млн [10, 626]. Російські вчені вважають, що загальна кількість загиблих росіян складає 5 млн 591 тис. чол. Однак до цих пір невідомо, скільки мирного населення загинуло від голоду в блокадному Ленінграді. Для міста і області російський вчений А.А. Шевяков наводить цифру загиблих – 1,4 млн. осіб [24, 4]. За даними російського дослідника П. Поляна, 700 тис. осіб [25]. На думку Д. Ліхачова, загинуло не менше 2 млн осіб: до Ленінграду втікали від наступаючого ворога мешканці сільських районів. Їх ніхто не враховував, хоча і вони є в загальній кількості загиблих [25]. З огляду на це, такі розбіжності в цифровому матеріалі спонукають російських дослідників до ґрунтовнішого дослідження демографічних втрат у період війни.

За даними білоруських учених, сучасна цифра людських втрат Білорусі – 2 млн 200 тис. [2, 166; 8, 114–115]. На таку ж цифру загиблих вказує представник української діаспори, дослідник В. Косик [10, 626]. За підрахунками білоруського демографа А. Ракова, які він зробив ще в 1960-х рр., напередодні війни в БРСР мешкало 9,2 млн осіб. У 1945 р. населення республіки нараховувало 6 млн 264 тис. 800 осіб. Таким чином, у республіці не вистачало майже 3 млн осіб [12, 94]. Ця цифра сама по собі красномовно доводить, що окупація мала катастрофічні наслідки для населення БРСР.

Фізичне знищення нацистами мільйонів східних слов'ян кардинальним чином вплинуло на генофонд УРСР, БРСР та РРФСР. Про результати цієї політики нацистських окупантів свідчать такі дані: загальні втрати цивільного населення на окупованій території України оцінюються в 4,5 млн осіб (вбитих і зниклих безвісти) [1, 561], Білорусі – в 1,4–1,5 млн, Росії – 1,8 млн [3, 619]. Про злочинну суть нацистського фізичного терору проти східних слов'ян свідчать і дані по окремих окупованих областях: у Вінницькій області

було знищено цивільного населення 204 781 осіб, Волинській – 165 339 осіб, Ворошиловградській – 196 71, Дніпропетровській – 78 119, Житомирській – 220 364, Закарпатській – 114 582, Запорізькій – 86 745, Кам'янець-Подільській – 221 820, Київській – 269 268, Кіровоградській – 71 000, Львівській разом з Дрогобицькою – 674 804, Миколаївській – 74 662, Одеській разом з Ізмаїльською – 278 024, Полтавській – 112 850, Сталінській – 240 000, Станіславській – 239 920, Харківській – 270 296, Херсонській – 21 353, Чернівецькій – 15 895, Чернігівській – 127 778 [27, 552].

Питома вага Росії в кількості винищеного і загиблого населення становить – 49,4%. Про це свідчать такі дані: загинуло і вивезено цивільного населення до Німеччини з Ленінградської області – 28,3%, Псковської – 17,4%, Новгородської – 15,7%, Брянської – 12,7%, Смоленської – 8,5%, Орловської – 7,7%, Волгоградської – 5,8% [25].

За період з 22 червня 1941 р. до кінця війни Вермахтом було взято в полон приблизно 5,7 млн червоноармійців. За даними інших джерел, у роки війни німці полонили близько 6,2 млн радянських військовополонених і знищили понад 4,3 млн [11, 117]. Російські дослідники називають цифру від 3,3 до 4 млн осіб. [1, 362]. Максимум 1 млн полонених були випущені з таборів, головним чином, в обмін на згоду служити у Вермахті як «бажаючі допомагати», або ж для залучення військовополонених для робіт у сільському господарстві. Ще 500 тис., за оцінками головного командування сухопутних військ, втекли або були звільнені Червоною армією. Інші 3,3 (57%) загинули, зокрема, майже 2 млн з них загинули до лютого 1942 р. [30, 589].

Вдалося встановити, що на території України було знищено 1 571 тис. військовополонених, на території Білорусі зищено 800 тис. радянських військовополонених, у Литві, Латвії, Естонії – понад 400 тис., у Польщі – понад мільйон [1, 557]. Більшу частину жертв становлять представники східнослов'янських народів, однак втрати серед в'язнів усіх концтаборів і місць примусового утримання досі точно не визначено.

Надзвичайно негативні наслідки для демографічної ситуації мали масштабні нищення й руйнування житлового фонду, мережі комунальних та побутових об'єктів, які були насамперед результатом цілеспрямованих заходів та каральних акцій нацистів під час окупації та застосування тактики «випаленої землі» при відступі з окупованих територій. Їх також спричинили бойові дії у зоні протистояння військових частин Червоної армії та загарбників у перший період війни та під час звільнення, інтенсивні бомбардування, нищівні удари артилерії та ін. Особливо значних збитків зазнав житловий фонд міст України. Обстеженнями, проведеними за програмою Українського інституту комунальної гігієни під керівництвом його директора академіка АМН СРСР О. М. Марзеєва влітку 1945 р. було встановлено, що житлова площа в містах України скоротилася майже вдвічі, її збереглося тільки 54,9%, а в сільській місцевості було зруйновано більше половини житлової площі і збереглося тільки 46,8% [14, 142–143]. А загалом кількість населення України, яке внаслідок війни та окупації залишилося без даху над головою, становила близько 10 млн осіб [26, 257].

Вкрай негативно вплинув на демографічну ситуацію в Україні, Білорусі та Росії примусовий вивіз остарбайтерів до Німеччини, наслідки якого відчувуються і донині. Із загальної кількості радянських громадян, примусово вивезених на роботу до Німеччини (5 269 513 осіб), після закінчення війни було репатрійовано на Батьківщину 2 654 100 осіб, не повернулися з різних причин і стали емігрантами – 451 100 осіб. Інші 2 164 813 осіб загинули в німецькій неволі [13, 126].

Встановлено, що з України було вивезено на примусові роботи до Німеччини 2,4–2,8 млн осіб; з Росії – 1,3 млн; з Білорусі – 384 786 осіб [8, 115; 25; 1, 561]. З території окупованої Білорусі, наприклад, тільки з Гродненської області за період окупації було вивезено до Німеччини 53 955 осіб. Із загальної кількості вивезених до Німеччини білоруських остарбайтерів загинуло 173,2 тис. осіб [12, 92, 95]. На примусових роботах у Німеччині загинуло не менше мільйона громадян України, що становить понад 46% від загальної кількості загиблих на каторзі в Райху 2 164 313 радянських «остарбайтерів» [1, 552]. Частина вцілілих після розгрому Німеччини «остарбайтерів» з різних причин вирішила не повертатися на Батьківщину. За оцінками спеціалістів, від 143 до 200 тис. українців після війни виїхали до країн Північної та Південної Америки, Великобританії, Австралії, Нової Зеландії [1, 562].

Важливим фактором, котрий вплинув на демографічну ситуацію в Україні, Білорусі та Росії, стали міграції населення в умовах війни. Війна з небаченою силою сколихнула велику людську масу, примусила мільйони людей зірватися з рідних місць та покинути домівки. Серед негативних наслідків цих процесів найбільш визначальними стали: різке погіршення санітарних умов життя людей, зростання інфекційних та загальних захворювань, зменшення тривалості життя й народжуваності, висока смертність. Тільки одна евакуація в Радянському Союзі – переміщення 20 млн осіб з Заходу на Схід змінила регіонально-демографічну ситуацію в країні [13, 9]. Лінії фронтів постійно змінювали географічну карту. Фронти постійно були в русі і кожне їх пересування супроводжувалося пересуванням цивільного населення. Тому ті райони, які були глибоким тилом, ставали прифронтовими або окупованими. І навпаки, окуповані райони звільнялися. Одні райони підлягали німецькій окупації від одного до двох місяців (Підмосков'я), а інші два-три роки (Українська РСР, Білоруська РСР).

Наслідки нацистського фізичного терору суттєво вплинули на показники фізичного розвитку та рівень працездатності населення (після війни залишилося багато інвалідів). У післявоєнні роки загострювалися хронічні та інфекційні хвороби. У другій половині 1940-х рр. основними хворобами залишалися туберкульоз легень, хвороби серця, запалення легень, рак та інші злоякісні новоутворення. Так, у 1949 р. у містах Російської Федерації смертність від цих хвороб складала 60% від усіх померлих [23, 382]. Ехо війни позначилося і на чисельності людей певного віку – дітей покоління, яке воювало. Аналіз медичної статистики показав, що у покоління людей, які народилися в 1941–1948 рр., захворюваність і смертність, зокрема серед молодих і середніх вікових

категорій, значно вища, ніж у осіб попередніх і наступних років народження.

Нацистський фізичний терор проти східних слов'ян мав великий вплив на всі сторони розвитку суспільного життя і, зокрема, на становище, динаміку чисельності та складу населення: зросла смертність, знизилась народжуваність, зменшився приріст населення, змінився рівень шлюбності. Нацистський фізичний терор періоду Другої світової війни спричинив страхотливий підрив генофонду східних слов'ян, масово гинуло населення у віці від 18 до 40 років, тобто ті, хто міг стати основною силою загальнонародного процвітання. Величезні втрати чоловічого населення були вражаючими. Зменшення чоловічого населення викликало зниження народжуваності практично в усіх регіонах Радянського Союзу. Загалом на 1 тис. населення в 1939 р. народилося (в кордонах СРСР до 17.09.199) 47 осіб, в 1940 – 31,1; в 1950 – 26,7, в 1955 – 25,7; в 1958 – 25,3; в 1959 – 25,0 [23, 381]. Одним із негативних соціально-демографічних наслідків війни було зменшення різниці між рівнями народжуваності у міській та сільській місцевостях при загальному уповільненні темпів відтворення населення як у селах, так і в містах. Якщо в 1939 р. народжуваність в селах України була вищою, ніж у містах на 25,6 пунктів, то в 1950 р. – лише на 4,3 пункту. [22, 16]. На окупованих територіях РРФСР ситуація була не кращою. Загальний рівень смертності сільського населення виріс відразу на 13% порівняно з 1941 р. Вище середнього по РРФСР (19–23%) смертність була у Вологодській, Ярославській, Кіровській та інших областях [16, 122].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначаємо, що на середину 1941 р. населення Радянського Союзу встановило 196 млн 715,7 тис. осіб, а на початок 1946 р. – 170 млн 548,4 тис. осіб. [17]. Зокрема, на території проживання східних слов'ян у 1941 р. у Білорусі проживало 9,2 млн осіб, а в кінці 1944 р. – 6,3 млн осіб, в 1945 р. – 7, 7 млн осіб. Демографічні втрати Білоруської РСР становили майже 3 млн осіб [12, 94]. Демографічні втрати Української РСР у війні були значно більшими. Станом на 1945 р. в Україні залишилося 27 млн осіб з майже 41-мільйонного населення, яке проживало на території України до війни. Таким чином, демографічні втрати України з 1 січня 1941 р. до 1 січня 1945 р. становлять 13 млн 584 тис. осіб [1, 561]. Демографічні втрати РРФСР, за даними статистиків, у 1941 – 1946 рр. становлять близько 14 млн осіб. [25; 23, 378]. Зрозуміло, що більше половини загиблих від політики нацистського фізичного терору в роки окупації на території України, Росії та Білорусі становлять саме представники східних слов'ян: українці, росіяни та білоруси.

Таким чином, політика і практика нацистського фізичного терору проти східних слов'ян призвела до величезних людських втрат, істотно підрвала генофонд українців, росіян і білорусів, на довгий час спотворивши демографічну ситуацію. Внаслідок політики нацистського фізичного терору під час війни та у післявоєнний період на довгий час погіршилися умови відтворення, існування та розвитку східнослов'янських народів. Демографічні втрати східнослов'янського населення в роки окупації призвели до розірвання родинних зв'язків, до появи десятків і сотень тисяч сімей неприродної структури,

в яких мільйонам жінок випала доля вдів та одиначок, а діти й онуки у своєму вихованні були позбавлені дідівського та батьківського досвіду, тому, як наслідок, передача етнічних традицій була значною мірою обмежена. Демографічні наслідки нацистського фізичного терору істотно позначилися на значному ослабленні здоров'я не тільки людей, які перенесли окупацію, а й їхніх нащадків, що відобразилось в наступні роки на характері захворюваності, зростанні смертності, зниженні народжуваності населення, призвело до виникнення гострих соціальних проблем.

1. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945* / [гол. редкол.: І. О. Герасимов (голова), І. Т. Муковський і П. П. Панченко (заступ.гол.), Р. Г. Вишневський (відпов. секр.)]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.

2. *Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941–1945* / руков. авт. кол.: А. А. Коваленя; А. М. Литвин, В. И. Кузьменко [и др.]. – Мн.: БЕЛТА, 2005. – 544 с.

3. *Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия* / гл. ред. М. М. Козлов, ред. кол.: Ю. Я. Барабаш, П. А. Жилин, В. И. Канатов [и др.]. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.

4. *Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.* / Г. М. Голиш. – Черкаси: ЦНТЕІ, 2005. – 324 с.

5. *Гриник Ю. Ціна війни для України (Історія політики)* / Ю. Гриник // *Нова політика*. – 2002. – № 2.

6. *Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ).* – Ф.Р-7021. – Оп. 116. – Спр. 155.

7. *ДАРФ.* – Ф. Р-7021. – Оп. 116.

8. *Коваленя А. А. Беларусь 1939–1945 гг. Война и политика: монография* / А. А. Коваленя. – Мн.: Веды, 2001. – 204 с.

9. *Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)* / М. В. Коваль // *Україна крізь віки: в 15-ти т.* – К., 1999. – Т. 12. – 335 с.

10. *Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні* / В. Косик. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – 659 с.

11. *Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939–1945)* / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.

12. *Лицкевич О. Людские потери Беларуси в войне* / О. Лицкевич // *Беларуская думка.* – Травень. – 2009.

13. *Людские потери СССР в период Второй мировой войны: сб. ст.* / ред. Р. Б. Евдокимов. – СПб.: «Блиц», 1995. – 192 с.

14. *Марзеев А. Н. Записки санитарного врача* / А. Н. Марзеев. – К.: Здоровье, 1965. – 175 с.

15. *Національний архів Республіки Білорусь.* – Ф. 845. – Оп. 1. – Спр. 68.

16. *Население России в XX веке: исторические очерки: в 3-х т.* – Т. 2. 1940–1959 гг. / отв ред. Ю. А. Поляков; отв. ред. тома В. Б. Жиромская. – М.: РОССПЭН, 2001. – 416 с.

17. *Население России: демографические катастрофы XX века.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.Russiafederation.ru/general/145.html>

18. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. документів і матеріалів* / за ред. П. М. Костриби та ін. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.

19. *О вкладе Беларуси в Победу во Второй мировой войне.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.belembassy.org/un/64th%20Session/Belarus%20vovvii.pdf>

20. *Оккупационный режим на территории Беларуси. История Беларуси (XX – нач XXI в.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovo.ws/urok/historyofbelarus/20/027.html>

21. *Перехрест О. Г. Нищення житла в українському селі в період німецько-радянської війни 1941–1945 рр.* / О. Г. Перехрест // *Сторінки воєнної історії: зб. наук. праць.* – К., 2005. – Вип. 9.

22. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Український історичний журнал. – № 2. – 1990.
23. Поляков Ю. «Демографическое эхо» войны / Ю. Поляков, В. Жиромская, Н. Араловец // Война и общество, 1941–1945. Книга вторая. – М.: Наука, 2004.
24. Рыбаковский Л. Л. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне / Л. Л. Рыбаковский; Академия наук. Институт социально-политических исследований. Центр социальной демографии. – М.: Печ.-множ. лаб. ИСПИ РАН, 1999. – 59 с.
25. Рыбаковский Л. Великая Отечественная: людские потери России. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gumen.info>
26. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): документы и материалы в 3 т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 3.
27. Украинская РСР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: в 3-х т. – К., 1975. – Т. 3.
28. Україна крізь віки: в 15 т. / ред. В. А. Смолій; НАН України, Ін-т археології. – Т. 12. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / упор. М. В. Коваль. – К.: Альтернатива, 1999. – 335 с.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 112.
30. Штрайт К. Советские военнопленные – массовые депортации – принудительные рабочие / К. Штрайт // Вторая мировая война. Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований / [пер. с нем., предисл. В. Рана, науч. ред. Е. Н. Кульков, ред. А. П. Фоменко и др.]. – М., 1997.

А.В. Киданюк

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОЛГОСПІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ УПРОДОВЖ 1944 – 1950 РР.

У статті виокремлено характерні риси матеріально-технічного забезпечення колгоспів Західної України упродовж 1944 – 1950 рр.; визначено позитивні й негативні аспекти матеріально-технічної бази та її вплив на ефективність діяльності колгоспів.

Ключові слова: західноукраїнське село, матеріально-технічне забезпечення, колективізація, колгоспи.

In this article pointed out characteristic features of logistics farms in Western Ukraine in 1944–1950 years; Positive and negative aspects of logistics and its impact on the efficiency of farms is determined.

Key words: Western Ukrainian village, logistical support, collectivization, collective farms.

Сучасний стан історичної науки відкриває нові можливості дослідження різних процесів та явищ. Актуальність їх дослідження визначається пріоритетами державного розвитку. Економічні потреби країни, зокрема в галузі сільського господарства, зумовлюють необхідність посиленого аналізу досвіду роботи у цій сфері, особливо в регіональних аспектах. Утвердження колгоспної системи на західноукраїнських землях у хронологічному відрізку розпочалося з часу звільнення території від нацистських окупантів і тривало до завершення четвертої п'ятирічки. Колективізація стала невід'ємною частиною політики радянської у західних областях України. Зважаючи на сучасний стан сільського господарства в Україні та нові тенденції у дослідженнях регіональної історії,

актуальними є наукові розвідки, що стосуються проблем соціально-економічного характеру, зокрема, матеріально-технічного забезпечення колгоспів Західної України упродовж 1944 – 1950 рр.

Різні аспекти колективізації західноукраїнського села досліджували історики радянської доби та незалежної України: наприклад, наукові праці М. К. Івасюти [1–2], В. І. Масловського [3], Й. Д. Черниша [4], П. В. Когута [5], О. М. Малайчука [6] та ін. Однак наявність масиву історичних доробків, що порушують різні аспекти роботи колгоспів та містять значну кількість фактологічного матеріалу, не вичерпує наукову проблему, а навпаки, формує необхідність поглибленого вивчення тематики із залученням широкого кола репрезентативних джерел. Тому метою нашої статті є визначення загальних тенденцій та специфіки матеріально-технічного забезпечення колективних господарств Західної України у 1944 – 1950 рр.

Надзвичайно великих руйнувань сільському господарству Західної України було завдано під час нацистської окупації та військових дій щодо звільнення території від загарбників. Мали місце великі людські втрати, скоротилися розміри посівних площ, відбулося зменшення чисельності тягової сили, знизилася урожайність зернових та технічних культур, у занедбаному стані були будівлі сільськогосподарського призначення. Під час відступу німецької армії руйнували машинно-тракторні станції, ремонтні підприємства, знищували колгоспне майно, забирали до Німеччини робочу і продуктивну худобу.

На початковому етапі колективізації (друга половина 1944 – середина 1947 рр.) кількість колгоспів у західноукраїнському селі була незначною, а в економічному плані діючі колективні господарства залишалися доволі слабкими. Значна частина колгоспів була організована на базі колишніх німецьких господарств лігеншафтів, членами яких в основному були колишні батраки цих фільваркових господарств і бідняцька частина селянства [7, 117]. Оскільки в цей період радянська влада основну увагу зосередила на проведенні ряду заходів, які б мали засвідчити прогресивність колективного господарювання (передача землі селянам, створення земельних громад та мережі партійних організацій на селі, надання податкових пільг, кредитів та технічної допомоги політично лояльним верствам селянства), а також боротьбі з загонами ОУН-УПА, то матеріально-технічній базі відновлених колгоспів відводилося другорядне місце. Тому багато колективних господарств не мали відповідних приміщень для зберігання сільськогосподарського інвентарю та урожаю, більшість ферм були неуккомплектованими, електрифікація була практично відсутня, відчувався брак кваліфікованих кадрів. Так, у 1946 р. у західних областях УРСР приміщеннями для колгоспних ферм слугували хліви селян-колгоспників. Лише в окремих колгоспах Львівської та Тернопільської областей були відповідно обладнані приміщення для худоби [8, 4]. У лютому 1946 р. під час підготовки до проведення весняної сівби у Дрогобицькій області ремонт сільськогосподарського реманенту в селянських господарствах проходив незадовільно через відсутність ковальського вугілля, якого упродовж 1945–1946 рр. не було завезено до області [9, 20]. Станом на 1 січня 1947 р. у Тернопільській області був